

Миколаївська обласна державна адміністрація
Миколаївське товариство єврейської культури
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Миколаївський інститут права Національного університету
«Одеська юридична академія»

ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

МАТЕРІАЛИ

IV

**МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

Том I

Миколаїв
Типографія Шамрай
2015

УДК 94(477.73)(=411.16)"18/"

ББК 63.3 (4 Укр) 5-6

Д 23

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. Протокол № 7 від 15 квітня 2015 р.

Д 23 Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск IV. Том I / Голов. ред. Шитюк М.М. - Миколаїв: Типографія Шамрай, 2015. – 286 с.

Збірник «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» складений за матеріалами IV-ї міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», котра відбулася 23-24 квітня 2015 року в Навчально-науковому інституті історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського та була присвячена 70-й річниці Перемоги і звільнення радянськими військами концентраційних таборів. Том I містить статті за напрямками: євреї південної України в роки Другої світової війни; історія розвитку єврейських громад Півдня України; єврейське населення Радянської України; актуальні проблеми історії караїмського, кримчакського, хазарського етносів південної України та Криму.

Редакційна колегія:

Гольденберг М.Д. – голова Миколаївської обласної єврейської громади.

Рижєва Н.О. – д.і.н., професор, завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права МНУ імені В.О.Сухомлинського (заступник головного редактора).

Щукін В.В. – к.і.н., доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ласінська М.Ю. – к.і.н., доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права МНУ імені В.О.Сухомлинського (відповідальний секретар редколегії).

Рецензенти:

Кушнір В.Г. – д.і.н., професор, декан історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Кіян О.І. – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Видання виконане за фінансової підтримки Миколаївського товариства єврейської культури.

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо - несуть автори. Редколегія публікує матеріали, зберігаючи стиль, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти.

ISBN 978-617-680-035-4

© Миколаївське товариство єврейської культури, 2015

© Кафедра археології, давньої та середньовічної історії МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015

УДК 94(=411.16)

*Господаренко Оксана Валеріївна**(Миколаївський національний університет**імені В.О. Сухомлиського, Миколаїв)***ІУДЕЙСЬКА ГРОМАДА В ГЕНУЕЗЬКІЙ КАФІ**

В першій половині XIX ст. єврейські та караїмські спільноти Криму, зокрема Кафі, досліджувалися в роботах А. Фірковіча, А. Куніка, Д. Хвольсона, А. Гаркаві. Проте, через фальсифікації А. Фірковіча, до подібних джерел та літератури надовго виникла недовіра.

Напр. XIX – на поч. XX ст. з'явилися нові роботи про єврейську культуру в середньовічній Кафі, які належали Г. Хокеру та І. Фарфелю. Осіб, які вивчають історію єврейської общини в Криму, не повинні вводити в оману інтерпретації давньоєврейських джерел хазарського та іудео-кримського походження, запропоновані А. Фірковичем та Д. Хвольсоном. На думку цих дослідників, хазари-іудеї з IX ст. мали в Кафі швидко зростаючу общину, храми, скрипторії, «вчителів», керувалися своїм «головою». Вже перші опоненти А. Фірковіча та Д. Хвольсона, А. Кунік та А. Гаркаві, дослідження яких підтверджуються останніми розшуками XX ст., стверджували, що найраніші епітафії та маргінальні записи на кодексах «П'ятикнижжя» можуть датуватися лише межею XIII-XIV ст. [2, с. 49, 76].

Найважливішим джерелом для вивчення кримських общин раббанітів та караїмів цього часу є приписки на єврейських рукописах, які зазвичай залишають переписчики або власники рукописів. Найдавніша автентична приписка зі згадкою Кафі – присвячення в 1277 р. общині рукопису Тори трьома братами, синами Іцхака – Аврахамом, Мордехаєм та Йосефом. У 1359 р. Шломо бен Яков переписав в Кафі коментар Аврахама Ібн Езри на Тору. Значна кількість рукописів Біблії та текстів караїмських творів з Візантії були

переписані караїмом Хізкією бен Елія, який жив у Кафі та Солхаті в 1360-80-х рр. На караїмському рукописі «Ган Еден» («Райський сад») Ахарона бен Еліягу, переписаному в Кафі в 1424 р. Адонією Кірици бен Елія, збереглася записка-угода членів караїмської общини про заборону виносити цей рукопис з караїмської кенасси. Угода скріплена кількома підписами, в тому числі таким собі Еміном, керівником місцевого монетного двору [7].

Ряд відомостей про життя іудейської общини Кафи можна отримати з інших, не іудейських, джерел. Відомості про кількісний склад та стосунки єврейської общини з іншими етносами можна почерпнути з «Массарій Кафи» 1381-1382 рр. [4], аналіз яких проведений російським дослідником А. Пономарьовим [5]. Німецький мандрівник Іоганн Шильтбергер, який подорожував Кримом з 1394 р. по 1427 р. писав, що в Кафі «живуть християни і послідовники шести різних віросповідань». Під християнами він розумів, очевидно, лише католиків, а під іншими – греків, сирійських вірмен, мусульман, караїмів та євреїв. Про останніх мандрівник повідомляє: «У Кафі є два роди євреїв [караїми і раббаніти], які володіють двома синагогами в місті та чотирма тисячами будинків в передмісті» [8, с. 45].

Єврейські торговці і ремісники називались в статуті генуезьких колоній 1449 р. Цей Устав свідчить про покровительство генуезької адміністрації до євреїв Кафи: «...консул і рада старійшин зобов'язані піклуватися про те, щоб євреї були захищені від великих грабунків, посягань на маєток, коли хто помре, а також й інших утисків...» [6, с. 91-92].

Збереглася петиція жителів Кафи від 28 червня 1455 р. до правління Банку св. Георгія, який отримав в 1453 р. контроль над чорноморськими володіннями Генуї. В ній місцева громада просила залишити консулом Кафи Бонавентуру, який вмів навести лад в місті та захистити його населення. Петицію підписали і представники єврейської громади Овадія бен Моше, Нетаніел бен Авраам, Джанібей бен Паша, Йааков бен Раббані, Коккоз бен Йіцхак [3, с. 23]. Серед підписів разом із традиційними єврейськими іменами зустрічаються такі як Анурпотан, Адолкарем, Кая, Сагеді, Кокос, Меліца, Янібай, більшість з яких

відноситься до іменника турецьких та італійських євреїв [7].

Єврейська спільнота, разом і з вірменською, грецькою і татарською, належить до найчисельніших та найструктурованіших. На думку російського історика О. Єманова, ці чотири спільноти і є тими *compagni*, які згадуються в Уставі Кафи 1316 р. На чолі кожної *compagni* стояв особливий голова – *consul burghi*, і, відповідно, кожна громада мала займати один з «бургів», суміжних з генуезькою цитаделлю [2, с. 125-127].

У перш. пол. XIV ст. Кафа прийняла нових євреїв-переселенців з Ізраїля, Персії та Кавказу. Масштаби міграції були настільки великими, що виникла «нова община Кафи», яку також називали «велика нижня». Зростання кількості єврейського населення супроводжувалося поглибленням суперечностей не лише між талмудистами та біблеїстами, які групувалися навколо синагоги та кенаси відповідно, навколо своїх духовних лідерів – раввина та гахама, але й між тюркізованими іудейськими групами – караїмами і кримчаками. Найзначнішим було становище караїмського гахама Кафи, який визнавався главою всієї Газарії. На поч. XIV ст. була освячена нова кенаса, і це був третій молельний дім іудеїв. Тоді ж виникли і караїмські школи, скрипторії. Правлінням хана Узбека (1313-1341 рр.) датується серія рукописів «П'ятикнижжя» з Кафи [2, с. 137-138].

Топографічно єврейський «бург» локалізується достатньо точно – найпівнічніша, витягнута кутом частина міського простору від Генуезького мосту до Башти св. Фоми. Кримському археологу С. Бочарову вдалося локалізувати два іудейських культових об'єкти, які належать різним етноконфесійним спільнотам. Обидві будівлі розташовувалися у південно-західній частині середньовічної міської території на східному схилі гори Мітрідат, у 80 м одна від одної, в центрі групи кварталів, населених переважно тими, хто сповідував іудаїзм. В латинських джерелах к. XIV – поч. XV ст. район, де проживали іудеї, називався *Judecha*.

Синагога являла собою прямокутну будівлю шириною 8,6 м, довжиною – 11,3 м. За описом І. Фарфеля будівля була оточена з усіх сторін кам'яною

стіною. Вхід прикрашав портал з граніту, на якому були викарбувані різні малюнки квітів та інших рослин, що свідчить про вплив східних народів. В синагозі знаходяться чотири колони, дві з них, мраморні, збереглися з давніх часів, інші дві – зі звичайного каменю. Між колонами розташоване вивіщення для читання тори. Точну дату зведення синагоги встановити важко. І. Фарфель повідомляє: «Місце, де розташовується ковчег, являє собою глибоку виїмку в південній стіні; ця виїмка, схожа на ящик, прикрита дошкою, на якій випуклими літерами вирізана дата, смисл якої не зрозумілий. За дослідженням професора Хвольсона надпис означає «1620 ери селевкидів», тобто 1309 р. по Р. Х.». Але важко сказати чи був зроблений цей надпис в Кафі, чи привезений в місто.

Кенасса, так само як і синагога була прямокутною, шириною 7,9 м, довжиною – 11,0 м. Місцерозташування обох культових споруд було встановлено за генеральними планами Кафи-Феодосії [1, с. 108-109].

Адміністративна влада в кварталі в XIV ст. належала ха-пакіду. Д. Хвольсон перекладав цю назву як «губернатор Кафи». В наукових колах XIX ст. це трактування викликало ряд непорозумінь, зокрема оголошення єврея Хозі Кокоса консулом Кафи в 70-х рр. XV ст. У латинській термінології, на думку О. Єманова, цей титул мав відповідати четвертому із згадуваних *consul burghi*. Відповідно, на ньому лежав обов'язок керівництва будівельними роботами і ополченням в даному міському районі. Безпека єврейського кварталу мала викликати у адміністрації Кафи найбільші побоювання. І тому, тут раніше почали вдаватися до найму солдат.

В подальшому, напр. XIV ст., коли управління в бургах перейшло до центуріонів та капітана бургів, євреїв перестали залучати до військової та сторожової служби. Тому єврейські імена відсутні у списках соціїв, стипендіаріїв та інших *militi*, послуги яких оплачувалися з міської скарбниці. В даній ситуації мова йде не про дискримінацію. В першу чергу мається на увазі лише звільнення від військової повинності, оскільки мова йшла про захист християнського міста. В усіх інших сферах євреї були рівно- і повноправними:

вони засідали в міських радах і колегіях, обговорювали питання управління civitas, спорядження військових експедицій, поповнення зброї, зміни статутного права тощо; їм доручався обов'язок provisionatores, тобто продовольче та інше постачання міста; вони виступали відкупщиками державних монополій [2, с. 138-139].

В Кафі діяли іудейські школи. Хоча за повсякденним укладом життя, костюмом, розмовною мовою євреї та караїми стали подібними до татар, за релігійною освітою вони залишалися вірними традиціям. В XIV-XV ст. в школах при єврейській синагозі та караїмській кенасі проводилося викладання давньоєврейської мови, віровчення і закону. Іаков, караїмський гахам, був одним з відомих вчителів, який пройшов підготовку і отримав досвід викладання в Ізраїлі. Його син – Паши – також був вчителем в Кафі.

У єврейській синагозі зберігалися свитки «Талмуда», а в караїмській кенасі як особлива цінність шанувалися кодекси «П'ятикнижжя». Зокрема, зберігся т. зв. «Кодекс Кауфмана», який містив «Тору» і «П'ятикнижжя» із кафінської кенаси. «Кодекс» був укладений писарем на замовлення Еліша в 1298 р. і проданий за 280 соммо Ілії бен Халебу, а згодом подарований ним в 1320 р. общині Солхату. Два інших кодекси к. XIII – поч. XIV ст. також були пожертвами приватних осіб кенасі: такими собі Сабатаєм, сином Іакова, та Єлеазаром [2, с. 323-324].

Література та джерела:

1. Бочаров С.Г. Историческая топография Каффы (к. XIII-1774). Фортификация, культурные памятники, система водоснабжения: дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Бочаров Сергей Геннадиевич. – Москва, 2000. – 276 с.
2. Еманов А. Г. Образование городской комунны Каффы (до сер. XV в.) (средние века): дис. на соиск. уч. степ. докт. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Еманов Александр Георгиевич – Екатеринбург, 1997. – 665 с.

3. История еврейского народа в России. От древности до раннего нового времени / Под ред. А. Кулика. Т. 1. – Москва: Мосты культуры / Гешарим, 2010. – 488 с.

4. Массарии Каффы 1381 гт. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Departments/Medieval/MC1381.HTM>

5. Пономарев А. Л. Население и территория Каффы по данным массарии – бухгалтерской книги казначейства за 1381-1382 гт. / А. Л. Пономарев // Причерноморье в средние века / Под ред. С. И. Карпова. Вып. 4. – М., СПб.: Алетея, 2000. – С. 317-442.

6. Устав для генуэзских колоний в Черном море / Вступ. ст., пер. и комм. В. Н. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Том пятый. – С. 629-837.

7. Феодосия // Электронная еврейская энциклопедия. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14263&query=%D4%C5%CE%C4%CE%D1%C8%DF>

8. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке: С 1394 года по 1427 год / Иоганн Шильтбергер. – Баку: Элм, 1984. – 85 с.

О.В. Господаренко

ІУДЕЙСЬКА ГРОМАДА В ГЕНУЕЗЬКІЙ КАФІ

Анотація. Автор подає коротку характеристику виникнення та існування різних іудейських громад в генуезькій Кафі. Визначається їх роль в економічному та культурному житті міста.

Ключові слова: Кафа, євреї, караїми, раббаніти, синагога, кенасса

О.В. Господаренко

ИУДЕЙСКАЯ ОБЩИНА В ГЕНУЭЗСКОЙ КАФЕ

Автор представляет краткую характеристику возникновения и существования разных иудейских общин в генуэзской Кафе. Определяется их роль в экономической и культурной жизни города.

Ключевые слова: Каффа, евреи, караимы, раббаниты, синагога, кенасса.

O.V.Gospodarenko

THE JEWISH COMMUNITY IN THE GENOESE KAFFA

Abstract. *The author presents a brief description of the occurrence and existence of the different Judaic communities in Genoese Caffa. Determine their role in economic and cultural life of the city.*

Keywords: *Caffa, Jews, Karaites, Rabbanite synagogue*